

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
Pedagogická fakulta
Katedra hudební výchovy

Dominik Kolčava

III. ročník – prezenční studium
Obor: hudební kultura – matematika

KOLEDY JAKO KULTURNÍ DĚDICTVÍ ČESKÝCH ZEMÍ

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Doc. PaedDr. Pavel Režný, Ph.D.

OLOMOUC 2010

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně a použil jsem uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci dne

Podpis

Poděkování

Děkuji doc. PaedDr. Pavlu Režnému, Ph.D. za odborné vedení bakalářské práce.

Obsah

Úvod.....	5
1 Vznik koled.....	6
2 Tradice od adventu do masopustu.....	8
2.1 Tradice kolem období Vánoc	8
2.2 Tři králové.....	10
2.3 Masopust.....	11
3 Uchovávání tradic a koled.....	12
3.1 Přástky.....	12
3.2 Literátská bratrstva.....	14
3.3 Pastorely.....	15
4 Rozdělení koled.....	20
4.1 České koledy.....	21
4.2 Moravské koledy.....	22
4.3 Slezské koledy.....	24
5 Národní koledy ve srovnání s jinými zeměmi.....	25
5.1 Německo.....	25
5.2 Anglie.....	26
6 Koledy, škola a Jakub Jan Ryba.....	28
6.1 Práce učitele.....	30
6.2 Vánoční tvorba pro mládež.....	32
Závěr.....	34
Anotace.....	35
Seznam použité literatury.....	36

Úvod

Zvolil jsem si téma „Koledy jako kulturní bohatství českých zemí,“ abych se zamyslel nad prožíváním Vánoc u nás a nad tím, jak se liší od ostatních národů. Vztah ke koledám se po celá staletí specificky vyvíjel a ovlivnilo ho mnoho skutečností. Slované, ještě za pohanských dob, měli své rituály k uctívání přírody, které se promítly i do pozdějších období. Také křesťanství vneslo své prvky do prožívání Vánoc a zcela jej proměnilo. Jistě by se nedochovalo tolik koled, kdyby náš národ nebyl tak hudebně založen a kdyby se nescházel u přástev, kdyby nefungovala literátská bratrstva, kdybychom v dobách národního obrození rezignovali na uchování jazyka. Dále se chci zaměřit na vyučování koled ve škole za doby Jakuba Jana Ryby.

Jako koleda se u nás neoznačuje jen vánoční zpěv ale i obcházení po domech a tradice, které jsou spojeny i s jinými ročními údobími než s Vánocemi. Tradice se uchovávaly hlavně na vesnicích, často se do nich promítaly životní podmínky, krajina, nebo styl obživy. S koledami souvisejí i pastorely. Ty se díky našemu vztahu k Vánocům zcela liší od okolních zemí.

Tato práce by měla poukázat na význam koled pro český lid v historii naší země a na jejich postavení v Evropě.

1 Vznik koled

Abychom se mohli zabývat vznikem koled, musíme nejprve vědět, co to vlastně koleda je, co ji utváří a ve kterých formách je obsažena.

„Koleda je výraz pro zvykově obřadní aktivitu, která může být spojena se zpěvem a s hudebními projevy vůbec. Obřad tu zprostředkovává komunikační akty, jimiž se při nějaké nadosobní příležitosti někomu přeje štěstí. Název koleda pak označuje i dílčí složky či aspekty obřadní situace, tedy příslušnou píseň a její zpěv, dar, který koledník za své přání dostává, samotné obdarování, dobu, kdy se chodí koledovat (jedno z hlavních období je od Štědrého dne do Tří králů), resp. povinnou daň, jež se odváděla knězi nebo učiteli místo původního daru za koledování.“¹

Jiná literatura uvádí, že se jedná o lidovou píseň používanou při slavnostech zimního slunovratu. Později se koledy vlivem křesťanství začaly užívat k oslavě Kristova narození.

Na vznik samotného slova „koleda“ je několik názorů. Staří Slované používali výraz „Ko“ pro vtělení toho, čemu předchází. Zimní slunovrat byl pravděpodobně slavností vtělení pohanské bohyně Ledy, což byla bohyně lásky, krásy a manželství. Proto Ko Leda – vtělení Ledy. Pro tuto teorii mluví i skutečnost, že se dochovaly různé tradice a rituály, zaměřující se na hádání budoucnosti ohledně svateb a manželství.²

„Podle Jana z Holešova se původ hledal v latinském colere (= ctít), další východiska se spatřovala ve výrazu collecta (= sebrané peníze, almužna), v textu vánoční písně („collaudemus Christum“), v obratech jako kolen daní (klekání) či kolem jítí, ve jménu kyjevského bůžka zábavy, besed a pokoje (doloženo u Jungmanna) atd. V rumunském prostředí bývají dávány do souvislosti výrazy colinda (= procestovat, toulat se) a colinde (= toulky, písně) či colindet (= koleda jako dárek). Nejpravděpodobnější výklad spojuje výraz koleda s latinským slovem calendae (= první den v měsíci; den se veřejně ohlašoval - srovnej calare = vyvolávat)³

Zmínky o koledování máme z roku 1426, kdy Jan z Holešova, benediktin z břevnovského kláštera, uvádí, že již pohanští kněží první den v měsíci obcházel domácnosti s vyobrazením boha Bela, aby se lidem po celý měsíc dobře dařilo. Zpívali při tom, mimo jiné, i zaříkavací píseň „*Vele, Vele, stojí dubec prostřed dvora.*“⁴ Melodie však není známa. Jako odměnu dostávali nejruznější dary. V 14. století bylo koledování v českých zemích poměrně rozšířeno a koledovala široká veřejnost – žáci, kanovníci, katoličtí kněží. Zde vidíme, jak se koledování přetavilo do katolického prostředí. Kněží, kteří koledovali, dbali na to, aby se přestaly používat staré

1 Slovník české hudební kultury. 1. vyd. Praha: Editio Supraphon, 1997 s. 451

2 Více TOUFAR, P. Vánoce

3 Slovník české hudební kultury. 1. vyd. Praha: Editio Supraphon, 1997 s. 451

4 FROLEC, V. a kol. Vánoce v české kultuře. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 1989, s. 133

pohanské rituály. Některé texty pohanských kouzelných písní se dochovaly díky arcibiskupovi Arnoštovi z Pardubic, který je ve svém dokumentu z druhé poloviny 14. století zmiňuje a zakazuje.

Koledování bylo spojeno se zpěvem písní – ty nazýváme koledy. Většinou šlo o jednoduché popěvky s vánoční, velikonoční, pastýřskou, ale i jinou tematikou. Koledy se šířily ústním podáním a tradicí, proto nemůžeme říci přesně, kdy vznikla první z nich. Notace se v Evropě rozvíjela až kvůli potřebám církve zaznamenat liturgické zpěvy. Notové záznamy se tedy pořizovaly hlavně v kláštorech a v církevních kruzích. Do vánočních liturgických písní se však často promítal i lidový prvek, a tak máme alespoň představu o rázu pohanských koled. Mezi první česky psané písně patří Synu čisté děvice, která byla nalezena na předešlé knihy Sermones Odonis ze 14. století. Nejedná se sice o koledu, ale i tak je v ní patrný nádech vánoční tematiky. Vysloveně vánoční je pak píseň Stala se jest věc divná, Panna syna porodila, beze vší strasti tělesné, zapsaná v rukopisu vyšebrodském z roku 1410.⁵

5 Více FROLEC, V. a kol. Vánoce v české kultuře

2 Tradice od adventu do masopustu

Nejstarší tradice na našem území se váží k národu Slovanů. Ti přišli na naše území mezi 3. a 6. stoletím. Slované se živili hlavně zemědělstvím. Pěstování obilí jim bylo známo již v 5. století, což potvrzují mnohé archeologické nálezy. Obřadní písně spojené se zemědělstvím jsou však mnohem starší. „*Existenční závislost rodu či kmene na úrodnosti půdy a na příznivých klimatických podmínkách vedla ke zbožnění země a slunce, deště a jara, ke vzniku kultu přírody, zemědělského nářadí a technologie.*“⁶ Každý kult byl spojen i s rituálem, provázeným zpěvem a tancem. Funkcí tohoto rituálu bylo vyprosít na bozích příznivé počasí, úrodu, hojnost. Vedle této magické funkce přibrala časem zemědělská obřadovost ještě jeden úkol. Lidé si byli vědomi, že úspěch jejich práce závisí také na kvalitě obdělávání půdy a na včasném zasetí. Proto bylo třeba zorganizovat pro tyto práce větší kolektiv, čemuž právě napomáhala slavnostnost obřadů. Vítání jara a loučení se zimou doprovázelo vynášení Smrtky, či Moreny. Konaly se také novoroční obchůzky dvorů, tančilo a zpívalo se také přímo na polích. Původní staroslovanské jarní novoroční obřady byly spjaty s uctíváním boha úrody Dažboga. Kromě slovanských zvyků a způsobu života se do koled promítnul i cizí vliv, především římsko-byzantská kultura. Jedná se o novoroční obřady a písně spojené s římskými svátky saturnalií a lednových kalend, a o svátky persko-byzantského kultu boha slunce Mitrasy. U starých Římanů byl znám zvyk novoročního „koledování“ skupinami mužů.

Přijetím křesťanství se slovanské obřady přeformovaly. Byly zavedeny Vánoční svátky s oslavou Nového roku 1. ledna. Do lidových zvyků začaly pronikat již ustálené římsko-byzantské vánoční obřady, umělé písně (církevně literární) a staré písně pohanské, ovšem s novým významem. Nositeli byly skupiny koledníků organizované církví, ale i skupiny potulných hudebníků a umělců. Jakmile se výroční písně, hry a obřady dostaly do lidového prostředí, oživily staré novoroční oslavné písně zemědělského původu a zároveň rozdvojily kdysi jediné staroslovanské jarní novoroční lidové slavnosti. Ty obřady a písně, které se dříve provozovaly na polích a hřbitovech, a také písně spojené bezprostředně s jarem, se dále uskutečňovaly na jaře a po přijetí křesťanství se připojily k Velikonocům. Naopak zase novoroční pozdravné a oslavné písně a obřady byly přesunuty na zimu a spojeny s vánočním obřadem koledování.

2.1 Tradice kolem období Vánoc

Před Štědrým dnem se ve vsích a městech objevovaly různé tajemné postavy. První se začaly ukazovat už 4. prosince na svátek sv. Barbory. Jednalo se o štíhlé ženy v bílých hávech, které

6 HOŠOVSKÝJ, V. U pramenů lidové hudby Slovanů. 1. vyd. Praha: Supraphon, 1976, s. 84

hodným dětem rozdávaly z košíků ovoce a ořechy, děti zlobivé ale vyšlehaly. Říkalo se jim Barborky. Dětem se vyprávělo, že to svatý Petr spustí z nebe žebříky a po nich Barborky sestoupí na zem. Chodívaly večer, kdy už měly děti po jídle. Barborky chodily ve skupinách po třech až po šesti, každá měla v pravé ruce metličku, kterou šlehala po oknech stavení a v levé košík s drobnými dárky. Jednalo se o dospělé dívky. Aby je nikdo nepoznal, měly rozčesané vlasy přes obličej a na hlavě věneček nebo korunku. Při vstupu do domu říkaly básničku, například: „*My tři Barborky jsme, z daleké krajiny jdeme a dárky vám neseme. Neseme, neseme, velice to krásné, kdo se modlit bude, tomu je dáme, a kdo nebude, tomu hodně nalupáme.*“⁷ S dalším zvykem, který se váže k tomuto datu se můžeme setkat ještě dnes. Vdavekchtivé dívky ulamují třešňové či višňové větvičky a čekají, jestli do Štědrého dne vykvetou. Jestli ano, čeká je do roka svatba.

V předvečer 6. prosince se objevovala postava sv. Mikuláše, která byla většinou v doprovodu anděla a čerta. Mikuláš byl oblečený jako biskup, měl dlouhé vousy, v ruce knihu a v druhé berlu. Zkoušel děti z náboženství a z modliteb, vypytał se, jestli poslouchají rodiče, a podle toho jim rozdával dárky. Někdy býval v doprovodu Mikulášky, což byla bíle oblečená žena se zamoučenými tvářemi a někdy i se zuby vyřezanými z řepy.

Dva dny po svatém Mikuláši obcházel po vesnici Ambrož. Vidán byl hlavně ve středních Čechách. Z dochovaných popisů z 19. století víme, že šlo o vysokého muže oblečeného do dlouhé bílé košile, na hlavě s černou špičatou čepicí. Přes obličej měl průsvitné plátno, na ruku bílé rukavice a v ruce papírem polepenou metlu na vyplácení dětí. Za soumraku rozhazoval cukrovinky, a když nalákal děti, aby je sbíraly, honil je s metlou kolem kostela.

13. prosince obcházela po vesnici bíle oblečená žena, které se říkalo Lucie, Lucka, nebo Luca. Její činnost byla někdy hodně podobná svatému Mikuláši. Občas se ale stávalo, že s sebou Lucka nosila vařeku a tou klepala přadleny po prstech, aby lépe předly. Odtud se zachovalo rčení: „Přijde Luca a potříšče ti prsty, abys lepší předla!“ Někdy měla Lucka velké zuby vyřezané z řepy.

Další postava, kterou mohli v minulosti potkat lidé v adventu, byla Perechta. Říkalo se jí také Perchta, Parychta, nebo Šperechta. Byla většinou bíle oblečená, v ruce nesla nebozez a hrozila mlsným dětem, že jim rozpáre břicho. Tato postava sloužila k tomu, aby si děti po svatém Mikuláši nesnědly hned všechny sladkosti a nechaly si je na později. Někdy Perechta chodila i na Štědrý den, to aby děti držely půst a večer viděly zlaté prasátko. Perechta strašila kromě dětí i přástevnice, které předly ve čtvrtek. Bylo totiž zvykem, že se tento den nesmělo příst. Perechta se někdy chybně ztotožňuje s pověstí o Bílé paní, Perchtě z Rožmberka. Perechta totiž byla

7 ZÍBRT, Č. Veselé chvíle v životě lidu českého. 2. vyd. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 445

známa mnohem dříve, než se Perchta z Rožmberka narodila. Zmínky o ní máme už z roku 1418. Perechty chodily většinou ve dvojicích. Vešly do stavení, začaly si něco tiše mumlat a vybraly si nějakého čeledína nebo děvečku za svou oběť. První Perchta si oběť vzala stranou a jako jí rozpárala břicho. Druhá vzala metličku a dělala, že vymetá ven vnitřnosti. Potom jedna vycpávala břicho hrachovinou a druhá hned za ní zašívala. Vše bylo jen na oko a čeledíni často Perechtám pomáhali a dělali, že je to strašně bolí. Celé toto divadlo sledovaly děti, které pak byly dlouho hodné. Perechty se tak staly dobrým výchovným prostředkem.

Na Štěpána začali po vesnicích chodit koledníci. Většinou byli převlečení za pastýře, chodili dům od domu, zpívali koledy a za to dostávali výslužku. Někdy s sebou měli ještě anděla nesli jesličky a zpívali několik koled, které na sebe smyslem navazovaly. Takovému koledování se říkalo jesličkové hry.

2.2 Tři králové

Na tři krále se podle lidového podání volil král mazancem. Takto zvolený král podle starého obyčeje kropil stavení a psal nad dveře tříkrálové křížky. Při pečení mazance se do těsta přidala mince a kdo ji po rozkrájení našel ve svém kousku, stal se králem.

Oblíbenou zábavou, jejíž původ je v křesťanské legendě o třech mudrcích, bylo chození Tří králů, nebo také chození s hvězdou. Při obchůzkách se zpívaly různé písně, které se také zdramatizovaly. Vznikly tak tříkrálové hry, které s oblibou předváděli studenti jezuitských kolejí. Je známo několik staročeských tříkrálových her. Oblíbená byla hra Václava Františka Kocmánka ze 17. století Actus pobožný o narození Syna Božího. Oproti koledování bývaly hry daleko slavnostnější a konaly se na zvláštních jevištích. Hry mívaly několik částí. Spojovala se v nich pastýřská hra s návštěvou tří králů u Heroda a u Ježíška a s vražděním neviňátek v Betlémě. Nacvičit takovou hru bylo náročné a proto se často lidé spokojili s kratšími hrami dětí i dospělých, které hráli při obchůzkách. Když se přišlo ke stavení, začala se zpívat koleda, například Co to znamená medle nového. Potom hráli koledníci nějakou krátkou pastýřskou hru s andělem, který je volá do Betléma, aby se poklonili a obdarovali malého Ježíška. Nakonec se zpívala tříkrálová koleda, nejčastěji My tři králové jdeme k vám.

Koledovat chodili na tento svátek kromě žáků také učitelé a duchovní. Kouřili kadidlem a psali ozdobně křížky a jména Tří králů nad dveře. Při tom často rozdávali tzv. tříkrálové lístky, kde byly vyobrazování králové s hvězdou a nápisem C.M.B. Takové obrázky si lidé schovávali, protože jim přisuzovali léčivou a ochrannou moc. Na oplátku koledníci dostali něco k snědku, nebo pár grošů.

Takové obchůzky se lišily podle kraje a společenského postavení koledníků. Své slavnosti měli kolem tří králů i sladovníci. Ti se v předvečer svátku Tří králů oblékli do sladovnického

kroje, vzali kadidelnici, nádobu se svčcenou vodou a křídu, a šli blahopřát sládkovi. Nejmladší nesli pytle, lopaty a lucerny. Když vešli ke sládkovi do domu, vykouřili místnosti, vykropili je svčcenou vodou a společně u toho zpívali sladovnickou koledu Den přeslavný jest k nám přišel. Při poslední sloce ve které se zpívá „A ty, chlapečku, zametej, zrnko k hromádce přimetej! Víš, že my rádi píváme, a nerozlíváme,“ hodil sládek na zem mince, chlapci nastavili pytel a lopatou do něj mince naházeli. Popřáli sládkovi a celé jeho rodině šťastný nový rok, poděkovali za dary, napsali na dveře křídou C + M + B + a odešli.

Ve Slezsku měli pro tři krále označení pastuškové. Bylo to nejspíš proto, že v té době chodili koledovat nejčastěji pastýři - pastuchové, kteří znali nejvíce písní a koled. Pastuškové chodili po koledě od Božího hodů až do svátku Tří králů.

2.3 Masopust

Koledovat se chodilo i později o masopustu. V jižních Čechách se o masopustu konaly tzv. kolední hry. Při nich chodilo osm koledníků, jejichž role byly hejtman, rychtář, konšel, toncmástr, žitnej, ovesnej, čurka a moučka. Někdy se připojil devátý jako myslivec. Prvních šest mělo na sobě sváteční šaty. Klobouky měly ozdobené jalovcem a pentlemi a každý měl ještě navíc svůj atribut. Hejtman nosil halapartnu, na kterou napichoval vykoledované maso. Rychtář měl feruli, což byla hůlka s připevněnými kroužky tak, že při úderu dělala velký hluk. Konšel měl dřevěnou flintu, která se často stávala terčem posměšků, protože z ní nešlo vystřelit. Toncmástr měl věneček, což byl ohnutý prut do kruhu a omotaný červenou a zelenou pentlí. Žitnej nosil pytel na žito, Ovesnej pak na oves. Čurka se zcela lišil od ostatních. Měl na sobě oblečeny dvoje šaty. Spodní byly obyčejné všední šaty a přes ně měl plátěné s pestrobarevnými záplatami. Vzadu měl kravský zvonec, kolem sebe veverčí ocas a na hlavě vysokou papírovou čepici se střapcem a veselými obrázky. Proti svým nepřátelům, což byly většinou ženy, byl vyzbrojen slaměným cepem. Po kapsách měl různé karty. Nejdůležitějším ze všech koledníků byl Moučka. Na něm obvykle závisel zdar všech ostatních. Byl to šašek, který obveseloval posluchače, ale i samotné koledníky. Na hlavě nosil trojčípou papírovou čepici se střapcem, ve předu měl zavěšenou malou dřevěnou lopatku, přes rameno měl přehozenou dřevěnou sekyru a na ní si pověsil cikr, což byla taška. Do cikru sbíral mouku a vejce, proto se mu říkalo Moučka. Někdy s koledníky chodil i Myslivec s flintou nebo žezlem. Neměl zvláštní úlohu, byl spíše jen tak do počtu. Ke všemu hráli muzikanti, kteří koledníky doprovázeli na každém kroku.

3 Uchovávání tradic a koled

3.1 Přástky

Tradice, pohádky, koledy ale i nejrůznější lidové písně se řadu let předávaly ústním podáním. Nezastupitelnou roli v tomto procesu představovaly přástky. Jakmile zapadla pole sněhem, rolnické práce ustaly, a tak se předlo. Aby bylo lidem u kolovratu a přeslice veselo a aby ušetřili za světlo a topení, scházeli se za zimních večerů v jedné chalupě, kde při louči předli. Často k takovýmto schůzkám chodili i muži. Společnost se v místnosti kromě práce bavila žertovnými povídkami, hádankami, písněmi, různými hrami, nebo dokonce tancem. Přástky bývaly často označovány za nevhodné a kazící mládež, avšak to byly z dnešního hlediska naprosto neoprávněné soudy. Jejich kulturní význam byl totiž obrovský. Je pravdou, že byly přástky často kolébkou vesnických kletek, ale bez nich bychom dnes neznali stovky pohádek, vtipů a písní. Pohádky, které se vyprávěly, měly také výchovný charakter, mnohdy nahrazovaly školu.

V 16. a 17. století proti přástkám ve svých spisech vystupovalo mnoho lidí, mimo jiné i Daniel Adam z Veleslavína. Stížností bylo tolik, že šlechta přástky zakazovala. Zákaz byl vydán i v Praze a to jako sněmovní nařízení. Naštěstí lidé zákazů moc nedbali a na přástkách se v zimě scházeli dále.

Nejstarší schůzky na přástvu byly velmi tiché, protože ještě neexistoval kolovrat. Ženy dříve používaly k předení přeslen, což byla obdoba káči, kterou připevnilly na vřeteně a roztočily po zemi. Proto bylo třeba, aby byl přeslen těžký a dobře vyvážený. Nejobyčejnější přesleny byly vypalovány z hlíny, ty lepší se lily ze skla, jiné byly porcelánové. Oblíbené byly přesleny z tvrdého dřeva a oblívané cínem. Přesleny bývaly oblíbenými dárky, které dávali mládenci svým dívkám. Proto bývaly někdy bohatě zdobeny. Později s vynálezem kolovratu se ruch u přástek zvyšoval, protože kolovrat byl mnohem hlučnější než přeslen. I když byl kolovrat znám již v 16. století, dlouho ještě převládalo předení s přeslenem.

Ke předení se vstávalo už časně ráno, někdy i kolem čtvrté hodiny. Protože byla ještě tma, muselo se svítit loučemi. To byly tenké našťipané třísky, které se připevnilly na stojan – loučník, a zapálily. Protože louč nevydržela hořet příliš dlouho, bylo třeba, aby se jedna osoba starala jen o světlo. Býval to většinou nějaký stařeček. Jakmile vysvitlo Slunce, přestalo se s předením a dělala se jiná práce jako starost o dobytek, vaření, nebo nebylo-li nic k práci, znovu se předlo. Jednotvárná uspávající práce se stala zajímavou až večer, když se sešel větší kolektiv. Starší zkušené ženy předly len, mladší děvečky, které ještě nebyly tak zručné, předly koudel na hrubé plátno a pytle. U práce se povídalo, hrály se hry, ale nejvíc se zpívalo. Mnohdy přišel i potulný šumař, kterého mezi sebe přástevníci s radostí vítali. Nejdříve šumař hrával k poslechu, aby se

ještě stihlo trochu práce, ale pak mládenci odklidili kolovraty a přeslice do kouta a začalo se tancovat. Přástky začínaly po posvícení a končily na popeleční středu.

Na přástky chodili rádi i mládenci, aby se scházeli se svými dívkami, které předly. Chlapci často vyváděli výtržnosti. Někdy sebrali dívce šátek nebo něco jiného, šli do hospody a zastavili věc hostinskému, který jim nalil něco k pití. Postižená dívka pak musela svou věc zpět vyplatit. Hoši seděli každý u některé dívky a shazovali jim struny z kola, takže se točilo chvíli naprázdno, trhali jim nitě nebo jim shodili kotouček na cívce, až se zamotala nit. Předlo se dlouho do noci, a tak se stávalo, že na některou přadlenu přišla dřímota. Toho chlapci využili, podpálili jí kužel loučí, a pak ji vystrašenou probudili. Jindy zase vzali dívce přeslen a pověsili ho vysoko na strom. Aby jej dostala dívka zpět, musela splnit nějaký úkol, nebo jim dát dárek. Po cestě domů z přástvy si mládenci dělávali legraci i ze sedláků a stávalo se, že jim například přemístili vůz na střechu.

O přástky se zajímali i někteří kněží. Nechtěli, aby se děvčata a chlapci uchýlovali k pokleslé zábavě, a tak chodívali na přástky také. Tam dávali náboženské hádanky, a vyprávěli příběhy z bible. Takovým knězem byl i A. Chanovský. Přinášel s sebou na přástky pobožné dárky a knížky. Vyprávěl všem přítomným něco z historie církve a katechizmu. Aby však se nestal neoblíbeným a nudným, prokládal své vypravování „svatými vtipy a hádankami.“ Ten, kdo dobře odpověděl na hádanku, dostal dárek. Chanovský také často zpíval kostelní písně. Přástky se tak na mnoha místech stávaly školou křesťanské pobožnosti a mravnosti.

K přástkám patřily také různé slavnosti. Jednou z nich byla tzv. dlouhá noc. Ta se slavila druhý nebo třetí týden o masopustu. Dívky si spočítaly svoji přízi a ta, která nejvíce napředla, se stala královnou dlouhé noci. Každá dívka prodala část své příze a za peníze koupila něco k dlouhé noci. Královna pak musela dát nejvíce a také se u ní pořádala večeře. Na tu dívky pozvaly i své mládence. Kromě přástevnic a jejich hochů nebyl u večeře nikdo jiný, ale do rodin se posílala výslužka. Královna si také zvolila krále, který jí musel dát vrkoč a zaplatit muzikanty. Obvykle šlo o hochu, kterého měla královna nejraději. Tam, kde bydlela královna, se už od rána pekly koláče, uklízelo a zdobilo se, aby večer nebyla ostuda. Kolem čtvrté hodiny přicházeli muzikanti, aby se najedli. Po jídle odešli pro krále a zatím přišla děvčata a chystala se. Krále doprovázel houf dětí. Po jeho příchodu ke královně se usedlo ke stolu. Po večeři šla královna pro přeslici a kužel, který byl ozdobený pentlemi a květinami. Jakmile královna vešla, začali hrát muzikanti a každý si hned hledal partnera k tanci. Kolem půlnoci přinesl král královně zdobený vrkoč ve tvaru homole. Dlouhá noc končila až ráno, kdy se všichni rozešli domů.

3.2 Literátská bratrstva

Vedle výrazu literátské bratrstvo se v pramenech objevují i názvy bratřina a literátský kůr. Toto seskupení lidí souviselo s pozdně středověkou tendencí osob měšťanského stavu se uplatnit v chrámové hudbě. Do té doby byli nositeli této hudby celebrující kněží, varhaníci, profesionální sbory a věřící. Tato zcela nová činnost se v českém prostředí vyskytovala už ve 2. polovině 14. století. V některých pramenech se objevovalo slovo litteratus, avšak tímto slovem byl míněn nejspíše studovaný jedinec – měšťan, či nižší šlechtic, což nemá s literátskými laickými sbory mnoho společného. Prostor pro činnost laických bratrstev zaměřených především na zpěv se otevírá až v průběhu 15. a 16. století. Jde o dobu, kdy se repertoár církevní hudby bohatě diferencuje, takže některé repertoárové typy potřebují specializované nositele. Výrazný nástup literátských bratrstev u nás je dán i zdejšími specifickým vývojem po husitských nepokojích. Podobná hudební uskupení se vyskytovala i v Německu jako tzv. kantoráty (německy Kantorei), nebo také Kalandbrüderschaften. Typ literátského bratrstva se zřejmě uplatnil i na Slovensku.

Zrod forem literátské činnosti je nepřímo sledovatelný již od konce 14. stol. v Kolíně a Prachaticích. V Praze literátská bratrstva započala svou činnost již v 1. polovině 15. století u Matky Boží před Týnem a u sv. Michala na Starém Městě. V 15. století dále působila bratrstva v Čáslavi, Jindřichově Hradci, Kutné Hoře, Litoměřicích, Litovli, Lomnici nad Lužnicí, Mostu, Poličce, Pacově, Příbrami, Slaném, Sušici, Velké Bíteši a Žďáru nad Sázavou. Koncem 15. století a na přelomu 15. a 16. století se literáti formují v Havlíčkově Brodě, Hradci Králové, Litomyšli, Touškově, Týně nad Vltavou a Vysokém Mýtě. Vzestup je patrný po celé 16. století. Do bitvy na Bílé hoře působilo v Čechách přes 100 bratrstev, na Moravě pak okolo 30. Mezi ně patří bratrstva v Benešově u Prahy, České Skalici, Českých Budějovicích, Českém Brodě, Českém Krumlově, Domažlicích, Dvoře Králové, Humpolci, Chlumci nad Cidlinou, Chrudimi, Klatovech, Kouřimi, Kroměříži, Lanškrouně, Ledči nad Sázavou, Lounech, Mladé Boleslavi, Moravských Budějovicích, Olomouci, Plzni, Poděbradech, Praze (v 16. století tam vzniklo 17 bratrstev), Přerově, Rakovníku, Roudnici, Rychnově nad Kněžnou, Strážnici, Stříbře, Táboře, Telči, Teplicích, Třebíči, Turnově, Ústí nad Labem, Valašském Meziříčí, Velvarech, Vodňanech a Žatci.

Většina bratrstev byla utrakvistická, existovala však i bratrstva katolická, evangelická a českobratrská. Katolické instituce tohoto typu fungovaly již od 16. století prokazatelně v Českých Budějovicích, Plzni a Roudnici, od roku 1610 pak i v Nové Říši. Českobratrské literátské bratrstvo je počátkem 17. století doloženo v Lipníku nad Bečvou. Protestantská bratrstva působila od konce 16. a počátku 17. století v Letovicích, Novém Městě nad Metují, Novém Městě na Moravě, Ivančicích a Dašicích u Pardubic. Bratrstvo augsburského vyznání

fungovalo od roku 1612 v Jimramově.

Literátská bratrstva tvořili převážně vzdělaní měšťané, jejich členové však byli i z řad prostých řemeslníků nebo majetných osobností. Nejednalo se o profesionální zpěváky, avšak jejich činnost měla vysokou úroveň, která byla mnohdy ohodnocena i finančně. Bratrstvo bylo zpravidla přidruženo ke kostelu, vládlo poměrně velkým majetkem a řídilo se zčásti zásadami cechovní organizace. Literáti mívali vlastní pravidla, samosprávu, majetek, někdy pak i svůj vlastní kůr v kostele. K jejich úkolům patřila starost o sociální zabezpečení členů bratrstva, péče o duchovní život příslušníků a o školu. Literáti zpívali při bohoslužbách, procesích a pohřbech. Většinou se této činnosti účastnil sbor 8-12 zpěváků, který byli řízen kantorem. Mezi povinnosti bratrstev patřilo také usměrňování zpěvu věřících.

V jejich repertoáru jsme mohli nalézt chorál i polyfonní kompozice. Existovala i taková bratrstva, která se orientovala výhradně na český nebo jen chorální repertoár. U větších kostelů bývali proto zvláště čeští a latinští literáti (latinská polyfonie, figurální zpěv). Českobratrské sbory odmítaly vícehlasý zpěv a soustředily se jen na jednohlas. Polyfonie se prováděla v sólistickém či v dvojnásobném až trojnásobném obsazení v jednotlivých hlasech. Větší počet zpěváků byl jen výjimečný. Literátská bratrstva byla též hlavním pěstitelem rorátů. Česká polyfonní tvorba 16. století je úzce spjata s bratrstvy. Skladatelé v drtivé většině byli buď zpěváky v literátských sborech, nebo bratrstva přímo vedli, či s nimi jen spolupracovali. Takto spolupracoval například J. Rychnovský, B. Cirrinus Rokycanský a V. Kolářovic. V literátském prostředí se pohyboval a spolupracoval i Adam Václav Michna z Otradovic. Literátská bratrstva pořizovala pro své účely i mnoho sborníků, jako byly kancionály, české a latinské graduály, rorátníky, žaltáře, antifonáře a mnoho jiných. Bratrstva udržovala český zpěv také v poněmčeném pohraničí, avšak několikrát se stalo, že se literáti přeorientovali na zpěv německý, či přímo německé bratrstvo založili.

Význam literátských bratrstev kromě doprovázení zpěvem při liturgii spočívá v uchování mnoha hudebních děl. Literáti sehráli značnou úlohu při šíření katolické duchovní písně 2. poloviny 17. století. V době adventní plnili roli rorátních zpěváků. Literáti také prokázali velké úsilí při šíření českého jazyka. Josefinským opatřením byla literátská bratrstva spolu s dalšími bratrstvy postupně likvidována, při tom byl zabavován jejich majetek a zaniklo tak mnoho důležitých pramenů. Celkový počet literátských bratrstev je těžko zjištělný.

3.3 Pastorely

Zrod tohoto hudebního žánru byl již v renesanci. Obnovený zájem o antickou kulturu ovlivnil rozvoj mnoha uměleckých oborů. Vergilius ve svém spisu *Bucolica* opěvuje prostotu

a přirozenost pastýřů, jejich život spjatý s přírodou. Této tematiky se znovu chopili spisovatelé italského trecenta, jako byl Boccaccio a Ninfale d'Ameto. Bukolická poezie postupně nesla i umělé prvky, různé stylizace pastýřů a pastýřek do prostředí neapolské aristokracie. Postupně se tak vyhranil nový žánr, pro nějž bylo v Evropě označení pastorale.

V hudbě se tento nový literární žánr odrazil především u madrigalu. Pastýřská tematika byla pro tuto vokální formu natolik příznačná, že byl madrigal v Anglii nazýván pastoral. Byly rovněž pokusy o odvození slova madrigal z výrazu mandra – pastvina, mandrialis – pastýřský. Šlo však o neopodstatněný počin. Postupně začala poezie pastýřské texty dialogizovat a vznikaly dramatické básně. Otevřel se tak prostor i pro jiné hudební formy, než byl doposud madrigal. Do oblíby se dostaly pastorální hry doprovázené hudbou. Velké uplatnění zde měly flétny, šalmaje a dudy. Vedle operních a baletních pastorál se v 17. století objevovaly i drobnější komorní útvary světské vokální a vokálně instrumentální hudby inspirované pastýřskou poezií. V Německu se ujímá výraz pastorela, ne jako označení postavy pastýřky, ale jako pojmenování hudební formy. Nástrojová hudba přestává plnit jen doprovodnou funkci u pastorel a začínají vznikat čistě instrumentální pastorální skladby. Pastorální tvorba začala mít také úzký vztah k Vánocům, což vyčlenilo dva směry: světskou-idylickou a vánoční pastorální hudbu.

V českých zemích byl nástup pastorální hudby oproti okolním zemím mírně opožděn. Specifický vztah k bukolické poezii vykrytalizoval rovnou ve vánoční pastorální hudbu, aniž by se zde před tím vyskytovaly ve větší míře skladby podobné jako v Italském období trescenta. Samozřejmě se zde několikrát provedlo několik pastorálních her, šlo však o interpretaci cizích děl a nebyly prováděny zdaleka tak hojně jako v ostatní Evropě.

Důležitou sférou vánočního a vánočně pastorálního žánru u nás je lidová duchovní píseň. Její nejčastěji se vyskytující středověké středoevropské typy jsou doloženy v domácích pramenech. Dále jsou velice časté písně v překladech z latiny. Pastýřské motivy se vyskytují ve slokách i v refrénech mnoha nejstarších česky psaných vánočních písní, zaznamenaných v jistebnickém kancionálu a starých rukopisech. Původ nápěvů však není zcela jasný. Je možné, že jsou starší a pochází z písní úplně jiného charakteru. Co se týče textu, mohou mít původ i na jiném území. Podobný jev můžeme vidět i později v době protireformace, kdy byly oblíbené písně osazovány novými texty třeba i zcela opačného ideového charakteru. Vánoční písně se u nás těšily velké oblibě, což vedlo k jejich využívání při výuce a zařazování do učebnic.

Hlavním zdrojem poznání vánočních písní zdomácnělých i vzniklých na českém území jsou tištěné a psané kancionály ze 17. a 18. století. Byly to hlavně: Kancionál Jana Rozenpluta ze Švarcenbachu (1601), Česká mariánská muzyka (1647 a Svatoroční muzyka (1661) Adama Václava Michny z Otradovic, Jesličky Bedřicha Bridela (1658), Český kancionál Matěje Václava

Šteyera (1683), Kaple královská zpěvní a muzikální Václava Karla Holana Rovenského (1693) a Slavíček rajský Jana Josefa Božana (1719).

Provádění českých vánočních her započalo koncem 14. století. Nedílnou součástí her byly písňe určené lidu i umělá a lidová vokální či instrumentální hudba. Významnou hrou byl Actus pobožný o narození Syna Božího od Václava Františka Kocmánka z období 1640-1679, což je hra svým charakterem oslovující zejména rolnickou vrstvu. Jesličkové hry provozovala také školní divadla. Na počátku 18. století se pastýřské hry přizpůsobily obyčejí koledních obchůzek. Hrály se většinou v selských jizbách, hostincích, nebo za pěkného počasí pod širým nebem. Hudební doprovod zajišťovaly dudy, moldánky a fujary.

V 18. století přebírají starost o hudební dění na vesnicích a městech kantoři. Ti komponují pastorely, vedou sbory, literátská bratrstva a nacvičují skladby. Jejich činnost byla hodně ovlivněna prostředím ve kterém působili. Často měli k dispozici jen zpěváky s neškoleným hlasem, s kterými se pracovalo pomalu a musela jim být přizpůsobena náročnost repertoáru. Instrumentální doprovod také mnohdy nemohl být moc náročný, protože muzikanti hráli na své nástroje často jen po namáhavé práci, což nevedlo k příliš vyspělé hře. Proto se kantoři uchýlovali k jednoduchým skladbám, i když by jim vzdělání umožnilo skládat daleko složitěji. Nemyslíme tím však, že kantoři skládali primitivně. Hudebnost byla v té době velice rozšířena. Kantoři učili hrát na nástroje již své školní žáky, také starší lidé měli o hudbu zájem. Svůj díl na tom nesou i literátská bratrstva, která byla velice rozšířena a formovala po hudební stránce všechny společenské vrstvy. Nouzi o muzikanty tedy kantoři neměli. Ze zachovaných partesů a z jejich titulních listů můžeme vyčíst skutečnost, že hudba nebyla jen záležitostí zpěváků, ale naopak se již pořizovaly partesy jmenovitě pro určené nástroje. Na titulním listu byl také napsán název skladby, celé nástrojové obsazení a jméno autora.

Vlny ve vývoji barokního slohu působily v české hudbě zcela zásadně. Tradice v opakování dávných vánočních zpěvů byla obohacena o instrumentální zvuk a o typické nástrojové obraty v melodii. Zásoba vánočních zpěvů středověké modální melodiky byla uzavřena a definitivně nahrazena durovou a mollovou nápěvností. Takřka zákonem se pro skladatele této doby stala pravidelná čtyřtaktová struktura se zřetelným rytmickým útvarem, naplněná nástrojovými barvami. Tento vývoj byl v plném proudu již počátkem 18. století. Postupně se začaly klást větší nároky na instrumentální hudbu, a tak i na techniku hráčů.

České pastorely si vytvořily zcela svou podobu oproti okolním zemím. Neměly význam jen pro vývoj české hudby, ale i pro životní rezistenci národa, pro udržení kulturní úrovně. Právě pastorely představovaly jakousi hudební školu pro mládež a jejich výchovný aspekt byl nepřehlédnutelný. Neobešly se bez nich žádné vánoční slavnosti. Vývoj pastorel u nás můžeme

rozdělit do několika etap.

První etapa spadá do počátku 18. století. Mezi autory prvních českých pastorel patří Antonín Svoboda, což byl jezuita v Olomouci, Praze, Vratislavi, Kladsku a ve Slaném. Žil v letech 1709-1745. Dalším autorem je Jeroným Haura (1704-1750) z Týna nad Vltavou. Do této etapy patří i jednoduchá anonymní lidová pastorela Pastuší kolébka. Tu o mnoho let později použil jako předlohu pro ukolébavku Hajej, můj andílku Bedřich Smetana. Dále ji použil i Jiří Ignác Linek, Josef Šrajer, Josef Ondřej Novotný, František Kulka a mnoho dalších. Vedle pastorel, které jsou jednoduché až lidové a snadno provozovatelné, najdeme i pastorely prokomponované a výrazně instrumentované. Jejich autorem byl Šimon Brixi (1693-1755), který se ve vánočním graduale inspiroval písní Narodil se Kristus Pán. Další významný skladatel této etapy byl kantor Jiří Ignác Linek (1725-1791), což byl žák Josefa Ferdinanda Norberta Segera. Linek působil na Mladoboleslavsku. Pozdější autory nebudeme řadit chronologicky do etap, ale podle krajů, kde skládali.

Významným místem vánoční tvorby byly Citoliby u Loun. Zde působil hudební rod Kopřivů. Václav Kopřiva (1708-1789) napsal Missu pastoralis, kde do latinského textu vkládal češtinu. Ve svých vánočních skladbách s oblibou používal a jmenovitě předepisoval v partech nástroj typický pro pastýřský zvuk – tubu pastoralis. Kopřivové se v tomto kraji zasloužili o hudební úroveň českého klasicismu.

Další oblastí, kde byla vánoční hudba rozvinuta je Jičínsko, Boleslavsko a Novopacko. Kromě Jiřího Ignáce Linky zde působil Jan Arnošt z Kopidlna, který složil pět pastorel. Ferdinand Doubravský (1747-1829) byl typickým kantorem, který skládal pro potřeby svých žáků, jeho pastorely nejsou tudíž příliš obtížné. Velmi plodným skladatelem zde byl Kryšpín Josef Taschke (1776-1848). Napsal Pastorální mši D-dur a asi třicet pastorel. V této oblasti byla podle náročnosti skladeb vysoká úroveň hráčů na dechové nástroje, smyčce, ale i zpěváků. Hudební kultura tohoto kraje byla dobrá i v 19. století.

Jihočeský okruh autorů se ve vývoji pastorální hudby projevuje až v druhé polovině 18. století a hlavně pak počátkem 19. století. Od Antonína Borového (1755-1832) se zachovala Pastorální mše. Jako další zde skládal Vavřinec Tomáš Barták (1779-1851) a Jan Kypta (1713-1808), zakladatel hudebního rodu na Tábořsku. Typická kantorská muzika se objevovala v hojné míře v obci Miličín. Na zdejších kůru se dochovalo mnoho partesů pastorel a vánočních mší. Působil zde Prokop Hovorka, Václav Leopold Šalda, Václav Tabor a Jan Prachyňský.

Oblast středních Čech sahá, co se týče pastorel, až do Rožmitálu pod Tremšínem. Karel Boršický (1789-1861) působil jako kantor v Unhošti, Řevnicích a v Milíně. V Mníšku a v Novém Kníně působil Jan Hataš (1751-1789), který inspiroval vánoční hudbu v okolí

Dobříše. Jeho starší jmenovec učil v Rožmitále. Tam se pak vedení kůru ujal Ondřej Poddaný (1727-1789), což byl předchůdce Jakuba Jana Ryby.

Velký význam ve vývoji vánočních skladeb má Praha. Bylo zde mnoho chrámových center s dlouholetou hudební tradicí, s kvalitními zpěváky a hráči. Vánoční hudba se zde rozvíjela hlavně ve formě vánočních mší. Josef Antonín Sebling působil na kůru u sv. Víta, z jeho skladeb se často provádí pastorela *Přeju tobě dobrou noc*. Na Vyšehradě působil Antonín Syrůček (1715-1762), který ve mši *Missa Bethlemistica* použil mnoho nápěvů vánočních písní. Vánoční tvorbě se věnoval i významný skladatel František Xaver Brixl (1732-1771). Kromě oratorií, kantát, oper, koncertů a komorních skladeb napsal i šest pastorálních mší. Dále pak sborově zpracoval píseň *Narodil se Kristus Pán*, psal pastorely a navazoval na českou nápěvnou koledovou tradici.

Další oblastí bohatou na tvorbu pastorel jsou východní Čechy, patří sem i oblast Orlických hor. V těchto ne příliš bohatých krajích došlo k prolnutí lidové písně a umělé hudby. Nacházíme zde také mnoho shodného s výtvarným uměním, s řezbářstvím, které vytvářelo typické jesličky a Betlémy. V nich se objevovaly postavy daráků, řemeslníků, hospodyň, rolníků a obyčejných lidí z kraje. V tomto duchu byly provozovány i anonymní pastorely, které hudebně doprovázely slavnostní vánoční dny. Ze skladatelů této oblasti známe Tomáše Norberta Koutníka (1698-1775) z Chocně, jehož pastorely navazují na lidové písně. Josef Šarapatka (1731-1795) působil v Žamberku a napsal zde *Pastorální ofertorium pro čtyři hlasy*. Ze Žamberka pocházel i Karel Kumpošt (1738-1811). V Heřmanově Městci a v České Třebové psal české pastorely Martin Broulík. Velice oblíbená byla tzv. *Náchodská pastorela* skladatele Karla Kejklíčka (1802-1863), který právě v Náchodě působil. Jan Michalička (1791-1867) byl další, velmi často hraný autor vánoční hudby. Mimo jiné napsal pastorelu *Ej Radost velikou zvěstuji vám*. Skladatelé pastorel v tomto kraji byli téměř v každém městečku, prakticky na každém kůru. Jako například Alois Kulka, Jan Křtitel Hruška, František Roleček a také František Vladislav Hek (1769-1847). Tento vzdělaný kupec z Dobrušky se stal předobrazem titulní postavy Jiráskova románu *F. L. Věk*.

Tvorba všech pastorel byla určena především venkovským muzikantům a neškoleným zpěvákům, a tak se stala součástí všedního života období Vánoc. Zpěv v mateřském jazyce pomáhal udržovat národní povědomí lidu. Takto silně vlasteneckou funkci neměly pastorely nikde v Evropě. Odhaduje se, že bylo u nás napsáno přes tisíc pastorel.

4 Rozdělení koled

V této kapitole budeme vycházet převážně ze sbírky moravských národních písní Františka Sušila a sbírky prostonárodních českých písní a říkadl Karla Jaromíra Erbena. Koledy dělíme podle území vzniku na české a moravské.

Českými koledami se zabýval Karel Jaromír Erben. Ve své sbírce Prostonárodní české písně a říkadla ukazuje, jaký je rozdíl mezi umělou a národní písní. Má-li být píseň písní národní, musí v ní být patrný duch národa. Jsou-li v písni obsaženy myšlenky, které odporují přirozenému smýšlení národa, nejedná se již o píseň národní. Také formální stránka písně musí být založena na zvyklostech národa. Sloka písně by se tedy měla skládat alespoň ze dvou řádků, délka a konce jednotlivých řádků, pořadí slov, rým a počet slok by měl odpovídat národnímu cítění. Samozřejmě, že mnoho prostých básníků a skladatelů nemělo takové vzdělání, aby přesně znali tato pravidla. Jejich cit, který získali během života ve svém kraji, je však natolik silný, že jejich písně můžeme považovat za národní. Proto také pozorujeme množství společných znaků mezi písněmi Čechů, Moravanů a Slováků. Naproti tomu jich je daleko méně mezi polskými a českými písněmi, nejméně mezi písněmi českými a ruskými. Dále aby se píseň mohla nazývat národní, nesmí být u ní znám autor. I kdyby měla píseň všechny formální a obsahové národní znaky a znali bychom autora, nejedná se o národní píseň. Básník, který byl autorem národní písně ji pouze zpíval a tak se i šířila dál mezi lidmi. Časem se zcela zapomnělo, kdo píseň složil a navíc se mohly objevit různé obměny. Můžeme si tedy všimnout výskytu stejného textu na jiný nápěv, používání specifického rytmu, vlivu nářečí a podobně.

Není pravda, že by autor národní písně musel být nevzdělaný, zcela jistě existovali i autoři z řad intelektuálů. Důležité bylo, aby to byl člověk, který odmalička vyrůstal na našem území, aby se nedostal na studia na mnoho let do zahraničí, aby znal všechny zvyky a tradice, aby se jich účastnil a tak získal toho pravého ducha národa.

Další složkou písně je hudba. U písní mluvíme o nápěvu. Platí o něm v podstatě totéž co u obsahové stránky, totiž že musí mít národního ducha. Slované měli k hudbě kladný vztah a byli dobrými zpěváky. Hudba se u jednotlivých větví Slovanů lišila. Bylo to zčásti proto, že v každé oblasti mohl být oblíben jiný hudební nástroj. Hudební nástroje mají různý charakter a tak způsobí, že se k nim hodí více písně veselé, smutné, rychlé, pomalé, táhlé, rytmické a podobně. Čím více nálad a citů mohly nástroje daného území vystihnout, tím více druhů písní zde nalzáme. Často se stávalo, že při muzice se někomu líbila melodie, co hrál nějaký nástroj, zapamatoval si ji a časem k ní přidal slova. Tak vzniklo třeba i několik verzí se stejným nápěvem. U národní písně většinou nejprve vznikl nápěv a až potom se k němu přidala slova podle jeho charakteru. Někdy se stalo, že autor vymyslel nápěv i slova zároveň. Jen výjimečně

složil nejdřív slova a potom nápěv. Bohužel se nápěvy mnoha písní nedochovaly.

Našich národních písní je více než v okolních neslovanských zemích. Slované byli dobrými muzikanty, často a rádi zpívali, proto zde máme tolik písní. Stává se, že složitý nápěv vede k méně složitému až primitivnímu obsahu. Naopak písně s bohatým epickým obsahem mívají jednotvárný nápěv. Shrneme-li to všechno, platí, že národní píseň je „*zpěv, z národu vůbec vyšlý i v jeho duchu, co do obsahu i do formy, složený*.“⁸

Podobně důležité jako národní písně jsou říkadla. Písně se časem vlivem oblíbenosti zpívaly, zanikaly a měnily, zato říkadla přecházely z generace na generaci po celá staletí bez výrazných změn. Mnoho říkadel pochází z pohanských dob.

Moravskými písněmi a tedy i koledami se zabýval František Sušil. Původně chtěl písně rozdělit na hanácké, slovácké, podhorácké a podobně. Zjistil ale, že výslovnost koncovek slov a nářečí se mění pozvolna a někdy i v jedné vsi se používá několik koncovek pro stejné slovo. Proto bylo dělení takřka nemožné. Sušil ve sbírce vynechává některé české písně, které shromáždil Erben. Dodává však, že téměř všechny národní písně z Čech byly známy i na Moravě.

4.1 České koledy

Uvedeme nejdříve koledy, které se zpívaly na den svatého Štěpána, což je 26. prosince. Zpívaly je děti, které chodily dům od domu a dostávaly za to drobné dárky. Koledy byly dvojího typu – světské a náboženské.

Mezi světské koledy patří známá Koleda, koleda, Štěpáne! Líčí útrapy koledníka, který upadl a přišel o koledu. Další začínala slovy Koledníci! o půl noci co chcete u dvora? Z textu můžeme usoudit, že chlapci chodili koledovat dlouho do noci. Z reakce „Panímámy,“ která byla vzhůru a společně s dcerou koledníky obdarovala je patrné, že ještě pracovala a nešla spát. To odpovídá přástkám, které probíhaly v zimě a trvaly dlouho do noci.

Koleda Bukú, bukú, bukú! otevřete ruku, nám prozrazuje další zajímavost koledování. Tato koleda se zpívala většinou s bukálem, nebo jinak řečeno bukačem. Byla to baňatá hliněná nádoba, která měla přes otvor nataženou blánu jako buben. Uprostřed blány byl přidělán žíněný provázek, po kterém se drhlo prsty. Při koledování se bukač držel mezi koleny.

Další koledy měly výhrůžný charakter - v případě, že by koledníci nic nedostali, měla se stát lakomému nějaká nepříjemnost. Byly to koledy Já jsem malej koledníček, přišel jsem k vám pro troníček; Já jsem přišel k vám, abych řekl vám; Já jdu na koledu, nesu si pytel; Koleda, koleda dědku! dej voříšek k snědku; Koleda, koleda, míšku! dejte nám po voříšku; Jdu k vám na koledu; Poněkud mírnější byly koledy Za dveřma stojím, Boha se bojím a Náš kmoť František dal nám

8 ERBEN, K. J. Prostonárodní české písně a říkadla. Svazek 1. 1. vyd. Praha: Panton, 1984, s. 15

napéct šišek. V některých koledách vystupovala hlavně zvířata jako například Běžela liška po ledu, ztratila klíček od medu a Vyrval jest jelen kozlovi bradu.

Mezi náboženské koledy patří Zelená se louka, u které je uveden i nápěv. Je zapsána v G-dur a vypráví o pastýřích, které zavolal anděl do Betléma, aby se šli poklonit Ježíškovi. Dále se v ní prosí o koledu a hrozí v případě neúspěchu. Další koleda patří mezi všeobecně známé. Dej Bůh štěstí tomu domu, zapsaná v G-dur, podobně jako Štěstí, zdraví, pokoj svatý. V g-moll je zapsána koleda Náš pantáto rozmilý, která vypráví, jak se narodil Ježíš. V podobném duchu je i koleda Poslechněte mne málo, má zlatá panímámo! Zatím byly všechny koledy v dvoudobém taktu, v třídobém je plzeňská koleda Já malý přicházím. Je na rozdíl od většiny koled zapsána v B-dur. V třídobém taktu je i píseň Vzhůru, pastuši, Kubo, Matouši, která vypráví, co se dělo u pastýřů, když se dověděli o narození Ježíše. Podobně je na tom koleda Ejhle, co to v Betlémě, ve které se pastýři dohadují, kdo bude mít jaký hudební nástroj, až budou v Betlémě hrát Ježíškovi. V koledě Hopsa, pacholátka se domlouvají děti, co ponесou za dárky do Betléma. Koleda Ježíšek byl chudý, bohumilý, je o tom, jak Maria chce kaši pro Ježíška, a tak pro ni posílá Josefa se slovy, aby se za dítě nestyděl. Zde je naznačeno, že Josef byl pouze Ježíškovým pěstounem a tak se za něj mohl stydět. Teče, teče říčka, studená vodička, je koleda, v níž Maria porodila syna u potoka a on chtěl hned chytat ryby. Na poděkování za dárky se zpívala píseň Pán Bůh zaplat za koledu, pane hospodáři, která je zapsána v G-dur a je v dvoudobém taktu.

Další koledy se vztahují k „hrám s jesličkami.“ Od Štědrého večera až do Nového roku chodili chlapci večer přestrojeni za anděla a pastýře, nesli jesličky a u každého domu zpívali několik koled. Jesličky (Betlém), které nesli, vyobrazovaly Ježíška v jesličkách, Marii a Josefa. Koledníci po příchodu ke stavení začali zpívat koledu Co to znamená v Betlémě nového, která celou hru uváděla a je zapsána v B-dur. Pokračovali písní Sem, sem, sem, pastýři, kterou zpíval chlapec přestrojený za anděla, pastýři mu odpovídali. Zapsána je v F-dur jakož i další píseň Tedy poženem, a honem tam do Betléma pudem, ve které se pastýři rozhodli, že půjdou zahrát Ježíškovi. Následovala známá Půjdem spolu do Betléma, ve které každý pastýř ukazuje, na co umí hrát. Celá hra je ukončena písní Už jsme si naši koledu odbyli.

Na Nový rok se zpívala koleda Den přeslavný jest k nám přišel, která je v g-moll. Tuto koledu si pro sebe upravili sladovníci a používali při svých tradičních občůzkách na svátek Tří králů. Kromě sladovnické chasy chodili tento den i jiní koledníci, kteří zpívali oblíbenou My tři králové jdeme k vám.

4.2 Moravské koledy

František Sušil moravské koledy dělí ve své sbírce do tří kategorií. Na koledy pobožné,

světské a milostné. U každé koledy je napsáno, kde byla zaznamenána, může se tedy vyskytovat i v jiných oblastech.

Nejprve se zaměříme na koledy pobožné. Z Telče pocházející koleda Na nebesích hvězdička vychází je zapsána v D-dur. Prosí se v ní hospodáře, aby byl ke koledníkům štědrý, jak to kázala Panenka Maria. Z Telče pochází i píseň Dej Pán Bůh dobrý den, veselý. Napsána je v a-moll a přeje vše dobré hospodáři i celému stavení. Vypráví dále o tom, jak chtěl Josef opustit Marii a jak mu anděl pověděl, že se má narodit spasitel. Další koleda, která podobně jako předchozí přeje celému obydlí, byla zapsána v Horních Kounicích. Jedná se o velmi známou koledu v G-dur Dej Bůh štěstí tomu domu, kterou ovšem dnes spíše známe s nápěvem, který uvádí ve své sbírce Erben.

Já su malý žáček, zpívám jako vtáček. Takto začíná koleda z Boršic u Buchlova. Sušil uvádí, že ji zpíval pacholík se dvěma děvečkami a obcházeli přitom celou ves. Každý zpíval sám jednu sloku a držel u toho palmičku s mašličkou, nakonec pak zpívali všichni společně. Je zapsána v G-dur. V téže tónině je i koleda z Kuřimi Só, só bramorové dveří, ve které vystupují tři ženy – sv. Máří Magdaléna, sv. Kateřina a Panna Maria, dále pak sv. Štěpán a sv. Jan. Zhůru, zhůru pastuškové je krátká koleda v G-dur o třech slokách z Černotína.

Světské koledy jsou u Sušila zapsány až na výjimky v G-dur. První z nich je Na záhumňú straky, vrány orú. Je žertovná a vystupují v ní zvířata. Podobná je i koleda z Crhova u Olešnice Stojí vrba košatá, která vypráví o vlku a koze. Zvířata vystupují ve světských koledách velice často v následujících dvou jde konkrétně o kozla: Kampak povandruješ kozle můj; Kdepak jsi bejvával kozle můj. Koledu Zelená se lóka řadí Sušil, na rozdíl od Erbena, mezi světské. Zde je vidět, jak je těžké jednoznačně roztřídit lidové písně do kategorií, protože jich mnoho můžeme zařadit více než do jedné. Podobné je to s koledou Vyletěla sojka z druhé strany hájka. Další píseň Koledníci o půlnoci, co chcete od dvora, je jinou verzí již zmiňované koledy z Čech. Pod oknem se zpívala píseň Koleda nám nastala, v níž se má ženit muž, u kterého se koleduje. Měl dát koledníkům velkou výslužku, jinak si prý vezme zlou ženu. Kolednice idú, koledovať budu je píseň, ve které se koledníci jmenovitě táží všech ve stavení, čím je obdarují. Půjdu, půjdu tu uličku ku dvoru zpívá chlapec, který se chce vydat po koledě. V písni Tulemy se, tulemy, koleda, hej hledají děvčata své mládence a nakonec je najdou u piva. Sedí pantáta na kraj stola je píseň útočící na city bohatého sedláka, aby daroval koledníkům co nejvíc dárků. Od Zábřehu pochází koleda Na čem Pan Bůh sedi, popisující Boha sedícího na zlatém trůnu. V písni Pod naším domem pěkná zahrádka obdaruje dívka koledníky jablky a ořechy.

Další skupina koled je označena jako koledy milostné. Ková synek, ková vrata je koleda, v níž na kováře čeká v posteli jeho milá. Podobná je i píseň Stojí tyčka prostřed v dvoře, ve které však

nevystupuje kovář, ale sladovnický čeledín. Téměř stejná je také koleda *Stojí tyčička prostřed dvorečka*, má ale zcela jiný nápěv. Píseň *Na tej panskej hrázi dvanáct se jich schází* vypráví o schůzkách u rybníka a o tom, jak jeden mládenec proměnil labutí pírko v sličnou dívku. V koledě *O, vim ci ja zahradečku z trňa* rozmlouvá dívka s mládcem, který jí chce pomoci s prací. Další ochotný mládenec vystupuje v písni *Stojí hruštička v jaboru*. Ten si ráno přivstane a očeše celou hrušku, aby mohl obdarovat svou milou. V písni *Stojí hora velmi vysoká* zkouší dívka chlapce, jak umí jíst ořechy a pít smetanu, jestli není nešikovný a nevyláme si zuby. Kdyby chlapec neuspěl, dívka by si ho nevzala za manžela. Podobně nabádá Anička svého Františka, když mu podává ořechy v písni *Před susedovym zeleny orech*. V koledě *Stojí zahrádka trněná*, lilium vystupuje Marjánka, která plete tři věnečky pro tři muže – pro švagra, bratra a pro milého. *Stůj, březo zelená* je svým obsahem podobná píseň jako předchozí. Mládenec se vrací z vojny, nese tři jablka a obdaruje tři ženy – matku, sestru a milou. V koledě *Šel milej po rybníce* vystupují postavy, které mají jméno i příjmení. Ze Zvolenovic u Telče pochází dvě písně *Vím já hájíček zelený* a *Zvolenovci hezcí chlapci*, v nichž vystupují místní osoby.

4.3 Slezské koledy

Sem patří koleda *Jozef, můj kochany Jozef*. Koleda vypráví o Josefovi a Marii, kteří přemýšlí, kam položí děťátko a čím ho zakryjí. Píseň je v g-moll. Veselejší charakter má koleda *Kristus Pan se narodil*. Je zapsaná v G-dur a pojednává o Kristu, který chodil spolu se sv. Janem po koledě. Ve stejné tónině je i dětská koleda z Klimkovic *Maria Panna krmí dzicjatko*. Polovina každé sloky je na nějaké citoslovce. *Pohled', pohled' co se sviči* pochází z Kravař, je zapsána v C-dur, ale místy přechází do G-dur. Zpívá se v ní o tom, co dá kdo malému Ježíškovi. V D-dur je koleda z Lichnova *Vinšujem vam ščesti, zdravi*. Koledník v ní zpívá přání všeho dobrého v případě, že dostane bohatou výslužku. Kdyby nic nedostal, hrozí různým neštěstím. Ze stejné vsi je i kratičká koleda v G-dur *Pan Bůh zaplat', pane hospodári*, která děkuje za výslužku a zpívá se při odchodu ze stavení.

Ke světským koledám patří *Dva kapuni v stodole mlatěji*, žertovná koleda v G-dur, ve které vystupuje mnoho zvířat. *Hej, vej, služil jeden mladeneček* je smutná píseň o zavražděném chlapci. Veselejší je pak koleda *Pec se nam běli, kolači něni*. V koledě *Svaty Ščepan po koledzě* pochodiu, chodí tento světec od domu k domu a při tom mu pomáhá Bůh.

Do milostných koled můžeme zařadit píseň *Aj, pojedzěmy my na tu koledničku*. V ní se koledníci vydají na koledu, kde jim jako odměnu dají za ženu dívku. Píseň *Ta dzěvucha nyni chova koňa* v sini vypráví o dívce, která se stará doma o koně. Koně vystupují i v písni *U suseda nova stajňa*.

5 Národní koledy ve srovnání s jinými zeměmi

5.1 Německo

V Německu je příchod Vánoc patrný už začátkem adventu. Na náměstích se začínají konat obrovské adventní trhy, při kterých vyhrávají koledy. Popularita trhů se dostala i k nám, proto se s těmito trhy můžeme setkat i v českých městech. Je známo, že z Německa pocházejí další zvyky, které jsou k vidění i u nás. Tak je tomu například s vánočním stromečkem, který se k nám dostal poměrně nedávno. Také adventní kalendáře se sladkostmi pocházejí odtud.

Německé tradice byly někdy ovlivněny i českým prostředím. Čeští Němci žijící v Sudetách si s sebou přinesli zvyk, že dárky naděluje Ježíšek – Christkind. Na severu Německa se ale o obdarovávání dětí stará Weihnachtsmann, stařec s rudými vlasy a vousy jedoucí na větru. Ten, kromě nošení dárků, trestá neposlušné děti a nevěrné ženy.

Na většině území je oblíbeným vánočním jídlem pečená husa, v Bavorsku se ale tradičně připravuje kapr. V Bavorsku se také uchoval zvyk předvánočního klepání na okna. Po tři týdny chodí chlapi od domu k domu a házejí do oken hrách. Tradice měla znázorňovat zatvrzelá srdce, která se o Vánocích mají otevřít druhým lidem.

Zpěv koled je v Německu poměrně oblíben. Mezi nejznámější koledy však patří písně uměle složené. Toho je příkladem i nejoblíbenější německá koleda *Stille Nacht – Tichá noc*. Tu napsal Franz Xaver Gruber v Rakousku na slova Josefa Mohra. Gruber totiž den před Štědrým dnem přišel vyzkoušet varhany, na které měl hrát při půlnoční mši. Zjistil ale, že měch, kterým se foukal do píšťal vzduch, je prožraný od myší. Proto se rozhodl společně s farářem Mohrem složit píseň, která by doprovázela liturgii místo varhan. Koleda se stala velmi úspěšnou, rychle se rozšířila do Německa a v překladech do celého světa.

Další známá koleda má název *O Tannenbaum*. Text napsal varhaník v Lipsku Ernst Anschutz, melodie pochází ze staré lidové písně. Píseň opěvuje tradiční vánoční strom - jedli.

Oblíbená je i koleda *Kling Glöckchen*, kterou v 19. století napsal Karl Enslin na melodii staré lidové písně. V písni se používá mnoho citoslovcí znázorňujících zvonky. Zvoní tak Ježíšek, který prosí děti, aby ho pustily do svých srdcí a nenechaly ho zmrznout venku.

Píseň *Ihr Kinderlein kommet* byla původně básní Christopa von Schmida. Melodii napsal Johann Abraham Peter Schulz. Koleda pobízí děti, aby šly do Betléma a poklonily se Ježíškovi.

Es ist ein Ros entsprungen je anonymní vánoční koleda ze 16 století. Byla zpívána jak katolíky, tak protestanty a byla přeložena do angličtiny.

Friedrich Silcher zhudebnil koledu *Alle Jahre wieder*, jejíž text napsal Johann Wilhelm Hej. Zpívá se v ní o Kristu, který každý rok přichází a žehná lidem po celé zemi.

5.2 Anglie

Vánoce se v Anglii začaly slavit po příchodu svatého Augustina, který společně s dalšími mnichy připlul v roce 596. Ten šířil na ostrově křesťanství i zvyky s ním spojené. Tradice spojené s Vánocemi se však lišily od českých. Keltové, kteří byli na tomto území, měli své vlastní rituály. Ty, podobně jako u nás, pronikaly do křesťanských Vánoc, až vytvořily specificky anglické svátky.

Jednou z oblíbených tradic je věšení jmelí nad dveře. Staří Keltové věřili, že má magickou moc. Jmelím hojili všemožná zranění, vyháněli zlé duchy a léčili neplodnost. Zdobili si jím své příbytky a tak si zajišťovali štěstí, ochranu a pokoj v domě.

Dárky dostávají děti 25. prosince ráno. Nosí je Father Christmas – Otec Vánoc. Děti si na Štědrý den pověsí ke krbu punčochy, do kterých pak dostanou dárky. Na Boží hod se strojí slavnostní oběd. Tradičním jídlem je krocan nadívaný kaštany a vánoční pudink.

Koledy se v Anglii zpívají už měsíc před Vánocemi. U nás bylo zvykem začít zpívat koledy až na Štědrý den. V adventu se místo koled zpívaly rorátní písně, jejichž provádění měla na starost literátská bratrstva. Dnes se ale anglický trend ve zpívání koled v adventu dostal i k nám a tak je můžeme slyšet už na první adventní neděli.

Národní anglické koledy vznikaly obvykle z oblíbených světských písní, jejichž text se tematicky upravil k Vánocům. Také se skládaly umělé vánoční písně v lidovém duchu. Koledy našeho typu, kdy se jedná o lidové písně, zde nejsou téměř známé. Také vztah lidu k tradicím a zpěvu není tak vřelý jako u nás. Počátkem 19. století o ně anglická společnost téměř ztratila zájem. Svůj podíl na tom nesl rozvoj průmyslu, stavění továren a hromadné stěhování lidí do měst. Zde vidíme, jak důležité bylo v českých zemích národní cítění a udržování vánočních zpěvů nejen v bratrstvech a na přástkách, ale i při samotném koledování. Zájem o koledy se v Anglii obnovil nástupem romantismu.

Jedna z nejznámějších anglických koled má název Good King Wenceslav. V této písni vystupuje český světec a patron kníže Václav, jehož dobrá pověst se dostala až do této země. Legendu o životě svatého Václava v 19. století zveršoval John Mason Neale. Společně s Thomasem Helmorem ji zhudebnil na nápěv staré latinské písně Tempus adest floridum. Tiskem tato koleda poprvé vyšla v Nealeově knize vánočních koled Carols for Christmas Side v roce 1853. Stala se brzy velmi oblíbenou. Svatý Václav se dostal do povědomí Angličanů již za dob Karla IV. Karlova dcera Anna se provdala za anglického krále Richarda II, a protože měla svého patrona v úctě, rozšířila jeho kult po celé Anglii.

Další oblíbenou koledou je The First Noel – první koleda. Vypráví o prvních Vánocích, kdy přišli mudrci, vedeni hvězdou, do Betléma a poklonili se Ježíškovi.

Joy To The World je koleda, jejíž slova napsal spisovatel Isaac Watts podle biblického žalmu 98. Píseň oslavuje triumfální příchod Krista na konci světa. Hudbu k ní upravil Lowell Mason podle melodií Georga Friedricha Händela z Mesiáše. Poprvé byla zveřejněna roku 1719.

Další známou koledou je O Come, All Ye Faithful. Melodii složil John Francis Wade na text Adeste fideles pocházející pravděpodobně z 13. století. Před ním se o zhudebnění této koledy pokoušelo více skladatelů, avšak dnes je nejznámější nápěv, který složil Wade.

Píseň Hark! The Herald Angels Sing napsal Charles Wesley. Poprvé byla uvedena v kostelním zpěvníku z roku 1739. Dnes je známa úprava od George Whitefielda.

We Wish You a Merry Christmas je tradiční anglická koleda ze 16. století. Původ koledy spočívá ve staré tradici, kdy bohatí lidé dávali na Štědrý den koledníkům drobné dárky.

6 Koledy, škola a Jakub Jan Ryba

Roku 1763 skončila válka v Evropě. Rakousko si upevnilo postavení v mezinárodních vztazích, a tak klid zbraní umožnil dělat reformy v monarchii. Marie Terezie zamýšlela podpořit hospodářský rozvoj osvětou obyvatelstva, proto se zaměřila na reformu školství. Aby měla přehled o dosavadním stavu škol, pomohl jí k tomu arcibiskupský dekret ze 17. září 1764. Ten požadoval od všech vikariátů údaje o školních budovách a počtu kantorů, o jejich vytížení a výšce jejich platu.

Z údajů, které vikariáty shromáždily vyšlo najevo, že učitelé byli na prvním místě využíváni pro potřeby kostela. Práce ve škole pro ně byla až druhořadým úkolem. „*Nejednou se v hlášení objevila příznačná věta, že kantor je „per omnia necessarius“, potřebný pro všechno.*“⁹ Znamenalo to, že pozice učitelů nebyla nijak dobrá. Vrchnost je zneužívala a v obecném pohledu lidí se zdáli být zcela zbytečnými. Podle toho také vypadal jejich plat. Učitelé často žili na hranici bídy.

Ke kostelním a školním povinnostem venkovských učitelů patřila starost o hudbu. Proto také podmínkou pro přijetí žadatele o místo bylo jeho hudební vzdělání. Staré školní řády požadovaly vzdělání žáků ve zpěvu a ve hře na některý hudební nástroj. Učitelé tak měli velkou zásluhu na hudebnosti českého národa, jejíž pověst se dostala daleko za hranice. Hudební výchova na základních školách měla také sociální a osvětový význam. Umožňovala nadaným žákům získat příspěvek z některé církevní nadace ke studiu na vyšších stupních škol, kde svůj talent uplatnili jako zpěváci sborů a hráči v orchestrech. Takto vzdělaní studenti se uplatnili v soukromých a veřejných službách. Ve školství se angažovali mnozí hudebníci, kteří měli buditelského ducha. Mohli tak působit na děti a formovat v nich národní cítění. Takovým člověkem byl i Jakub Jan Ryba, pedagog, spisovatel, básník a hudební skladatel v jedné osobě.

Rybovy kořeny pocházejí z jihozápadních Čech. Kloboučnický Václav Ryba bydlel původně v Klatově, ale ke konci 17. století se i se svou rodinou přestěhoval do Nepomuku. Jeho syn Jan se vyučil také kloboučnickem, oženil se, a časem se v Nepomuku stal městským radním. 23. června roku 1732 se mu narodil pátý syn, Jakub Jan. Ten se stal venkovským učitelem. Působil jako pomocný učitel v Rožmitálu, později ve Volyni a v Přešticích, kde se seznámil s Rozalií Karníkovou, kterou si vzal 15. listopadu roku 1763 za ženu. Jejich první syn Jan Václav zemřel velice brzy, ještě před narozením svého bratra Jakuba. Jakub Šimon Ryba se narodil 26. října roku 1765, při biřmování pak dostal ještě jméno Jan.

Jakub Šimon Jan Ryba rád vzpomínal na svého otce, ve kterém viděl vzor. Byl to zkušený pedagog, který byl rovněž dobrým hudebníkem. Hrál dobře na varhany a na housle. Když učil

9 BERKOVEC, J. Jakub Jan Ryba. 1. vyd. Praha: H&H, 1995, s. 7

hrát své žáky, postupoval metodicky od jednoduchých skladeb po složitější, a spojoval teoretický výklad s praxí. Se svými dětmi jednal vlídně a vedl je ke zbožnosti.

Matku měl Ryba také velmi rád a oblíbil si i její rodiče. U dědečka a babičky Karníkových pobýval poměrně často, zvláště v raném dětství. Měli na něj dobrý vliv, vždyť Jan Karník vystudoval filozofii v Praze, měl velice pevné zásady a mnoho životních zkušeností.

Ryba vyrůstal v hudebním prostředí. Denně se u nich zpívalo a hrálo, proto se už ve čtyřech letech snažil stát hudebním skladatelem. První pokusy však spíše kazily notový papír a inkoust, a proto mu byla tato činnost zakázána. Dále zkoušel hrát na housle, ale jeho hra donutila rodiče, aby mu je zabavili. Dalším hudebním nástrojem, který se doma nacházel, byl clavichord. Ryba u něj dokázal sedět i několik hodin a tak se nástroj často rozlaďoval. Když se ho malý chlapec snažil opět naladit, popraskalo několik strun a následoval trest v podobě zákazu hry. Vrátil se tedy ke hře na housle.

V jeho šesti letech se rodina přestěhovala z Přeštic do Nepomuku, kde dostal Rybův otec místo varhaníka a pomocného učitele. V té době se vlivem počasí na polích téměř nic neurodilo, což lidi přinutilo pojídat maso z uhynulých zvířat, kopřivy a otruby. Začaly se šířit nemoci, mezi nimi i mor. První roky v Nepomuku byly tedy pro rodinu Rybových velice těžké. Situace se zlepšila roku 1773, kdy už byl dostatek potravin. Ryba v té době už chodil do školy. Podmínky tam ovšem byly žalostné. Zamřížovaná okna propouštěla velice málo světla do tmavé třídy. Ze zdi opadávala omítka, podlaha se místy propadala a byla pokryta slepičím trusem. Slepice a husy chodily po třídě i během vyučování, a tak i vzduch se dal dýchat jen s obtížemi.

Kantor Strejček, který Rybu učil, byl velmi hrubý a používal zcela nevhodné metody. Děti trestal rákoskou, i když nic neudělaly, a často je posílal klečat do kouta. Rybova otce, který byl Strejčkův podřízený, neuznával a jednal s ním také špatně. Nenechal ho učit po svém a dovolil mu jen opakovat s žáky již probranou látku. Při vyučování zpěvu vyžadoval od žáků bezduché učení pravidel nazpaměť a poté, co mu jím vymyšlená pravidla žáci odvykládali, aniž by jim rozuměli, jim dal do rukou noty a celý proces se opakoval. Rybovy syny neměl učitel rád. Jakub byl ale velmi nadaný a vzdělávaný od svého otce, proto byl schopen zpívat písně z listu a čistě. Proto se ho učitel často snažil splést špatným doprovodem. Ryba tedy chodil do školy nerad a učitele se bál. Tato špatná zkušenost ho však později povzbuzovala k lepšímu přístupu k žákům.

Ryba byl svým otcem veden k hudbě. Už v deseti letech slušně ovládal hru na housle, na klavír a osvojil si znalost generálbasu. Začal hrát denně na varhany. Zhudebnil mariánskou antifonu *Salve regina misericordie*, kterou jeho otec zkrátil a upravil. Jakub se také velice zajímal o vzdělání a tak se ho ujal nepomucký kaplan Václav Helda, který ho dva roky učil

základy latiny a řečtiny. V patnácti letech dostal nabídku od strýce Jana Vaněčka studovat v Praze. Přijal ji, a začátkem listopadu roku 1780 odjel do Prahy. Tam začal studovat na piaristické koleji v Panské ulici. Nejprve navštěvoval čtvrtou třídu normální školy protože na gymnázium ho nevezali kvůli nedostatkům z němčiny. Po roce se jeho znalosti z německého jazyka natolik zlepšily, že byl piaristy přijat do gymnaziální třídy. Rybovým třídním profesorem se stal Pater Cassianus Hanel z Moravského Berouna. Byl to výborný pedagog a Ryba se od něj naučil dobře latinsky a řecky. Hanel byl také výborným houslistou a povzbuzoval Rybu v zájmu o hudbu. Hanel založil smyčcový kvartet, ve kterém Ryba také hrál. Musel se ale naučit hrát na violoncello. Jakub patřil k nadprůměrným žákům. V Praze Ryba nevynechal jedinou příležitost věnovat se hudbě. Chodil do různých chrámů, kde poslouchal hru varhaníků jako byli Jan Antonín Koželuh, Václav Praupner, Josef Norbert Seger a Segerovi žáci Jan Křtitel Kuchař, Antonín Čermák a Josef Prokop. Ryba si také rád opisoval skladby, ke kterým se dostal.

Ryba začal skládat vlastní věci. Za studií napsal 24 smyčcových kvartetů, jeden kvintet, 4 koncerty, 8 serenád, mnoho menuetů, německých tanců, písní, dále zpěvohru, mši a další duchovní skladby. Jeho skladby se začaly hrát zásluhou pátera Leopolda, který podobně jako Hanel provozoval smyčcový soubor. Dále Rybu uchvátilo divadlo. Protože si vydělával prodejem svých skladeb a hrou na varhany u Salvátora, mohl si občas dovolit navštívit nějaké představení. Nejčastěji chodil na opery a balety, při nich měl zavřené oči a poslouchal jen hudbu. Zbytek ho nezajímal.

6.1 Práce učitele

V roce 1784 poslal Rybův otec synovi dopis se zprávou o uvolněném místě učitele v Nepomuku. Žádal, aby se Jakub o místo ucházel. Ač nerad, poslechl ho a podal žádost na nepomucký magistrát. Dostal vyčkávací dekret, ale aby mohl nastoupit, musel si ještě dodělat učitelskou atestaci, kterou dostal 26. dubna 1785. Po příchodu do Nepomuku ho čekalo nemilé překvapení. Místo učitele již bylo obsazeno nekvalifikovaným učitelem. To se ho velmi dotklo. Naštěstí učitel odešel za lepší práci a tak mohl Ryba nastoupit do školy. Bohužel ve zkušební době napsal kritiku na jakýsi pamflet zlehčující mravy žen. Ta vyvolala v obci pohoršení a Ryba musel ze školy odejít. Později vykonával ještě za nemocného otce místo pomocného učitele a varhaníka.

Rybův příbuzný, správce školy v Mníšku a ředitel kůru Josef Jan Jakoubek poslal dopis, ve kterém prosil Jakuba, aby nastoupil jako jeho pomocník. Sice nerad, ale poslušně prosbu vyslyšel a do Mníšku nastoupil. Velice rychle si ho zde oblíbili nejen žáci, ale i občané. Rybovi se dařilo prohlubovat své pedagogické dovednosti a také se angažoval v místním kostele.

Rožmitálský kaplan Jan Vaněček, který umožnil Rybovi studium v Praze, ho informoval

o uvolněném místě učitele na zdejší škole. Ryba sice váhal, protože se měl v Mníšku dobře, ale nakonec se rozhodl nabídku přijmout. Škola v Rožmitále byla jednopatrová budova s dřevěným poschodím. Nebyla příliš v dobrém stavu. Obě třídy, jedna v přízemí, druhá v patře, potřebovaly vybít a stejně i byt učitele, který se skládal ze dvou tmavých místností a sklepa. 10. února 1788 po příchodu do Rožmitálu se Ryba ohlásil na úřadech, na faře a začal vyučovat. Místní farář Kašpar Zachar neměl Rybu moc v oblibě. Byl zastáncem starých zvyklostí a pokrokový mladý učitel se mu nelíbil.

Žáci byli v době Rybova příchodu značně nevychovaní. Proto vedl žáky k poslušnosti, zbožnosti, učil je způsobně se hlásit, čekat na vyvolání a mluvit zřetelně. I když byla na škole němčina jedním z mnoha předmětů, vyžadoval nový učitel, aby ho děti oslovovaly německy a tak i mluvily mezi sebou. To je vzhledem k Rybovu vlastenectví překvapivé.

Učitelův plat byl tehdy poměrně velký. Ročně to bylo 28 zlatých od vrchnosti, od duchovní správy 20 zlatých, od rodičů školou povinných dětí 80 zlatých, k tomu obilí, seno, dříví, vejce, ryby a pivo. Šlo však jen o teoretický plat. Ve skutečnosti závisel učitelův příjem na ochotě poskytovatelů peněz, které od nich musel Ryba ne vždy úspěšně vymáhat. To bylo obzvláště náročné u rodičů dětí, kterým přišla škola zbytečná a své děti posílali raději na pastvu. Někdy tak ztěžil měl dost peněz na nejzákladnější potřeby. Navíc ještě platil ročně svého pomocníka 10 zlatými a měsíčně odevzdával 8 zlatých 20 krejcarů na penzi svému předchůdci Ondřeji Poddanému a to do dubna 1789, kdy bývalý učitel zemřel.

Ve škole se vyučování dělilo do pěti dnů v týdnu od pondělí do soboty s výjimkou čtvrtka. Výuka probíhala tři hodiny dopoledne a tři odpoledne. Dopolední předměty byly počty, slabikování a čtení, katechismus a jednou týdně dějepis. Od jedné hodiny odpoledne pokračovalo čtení a psaní česky i německy, mravouka, výklad evangelií a jednou za týden zeměpis. Katechismus, morálku a biblickou dějepravu docházel vyučovat katecheta, zbytek si rozdělil učitel se svým pomocníkem. Katecheta byl buď místní farář nebo kaplan. Zpočátku do školy chodil učit kaplan Vaněček, který byl ale brzy přemístěn. Farář Zachar už tak ochotný nebyl, učil jen občas a neposílal do školy ani svého nového kaplana. Proto roli katechety převzal sám Ryba. Faráři často připomínal jeho povinnost, a tak začal jejich dlouholetý spor.

Ve vyučování si Ryba upravoval rozvrh a doplňoval probíranou látku podle svých znalostí. Kromě hlavních předmětů seznamoval žáky se základy nového pojetí historie, přírodopisu a zeměpisu. Také učil zásady při hospodaření a sadařství.

Zpočátku děti zpívali jen před zahájením vyučování, později však Ryba zavedl i dopolední hodiny hudební výchovy a odpoledne učil hrát zájemce na různé hudební nástroje. 31. července 1788 se konala první veřejná zkouška, která dopadla velice dobře. Za několik měsíců se žáci

naučili více, než za celé roky od Rybova předchůdce.

Zpěv považoval Ryba za velmi důležitou složku výuky. Zastával názor, že když si žáci mezi jednotlivými předměty zazpívají, lépe si budou pamatovat vykládané učivo. Navíc potřeboval vytvořit pěvecký sbor pro církevní obřady v rožmitálském kostele. Nacvičoval s žáky písně mravoučné, pracovní a jinak výchovné, ale také písně vztahující se k jednotlivým obdobím církevního roku. Při hodinách hudební výchovy rozdělil žáky na dvě skupiny – na chlapce a dívky. Každá skupina dostala pult s notami a nacvičoval se zpěv. Skupiny nacvičovaly odděleně i společně, Ryba je k tomu doprovázel na housle.

Ryba se seznámil s Annou Laglerovou, dcerou zemřelého rožmitálského purkrabího, a 26. července 1790 se s ní oženil. Mladí manželé se zpočátku starali o Rybova nejmladšího bratra Františka, který měl 13 let. 7. prosince 1791 se Rybovým narodil první syn Ambrož. 23. června 1798 se narodil druhý syn Jakub. Celkem se manželům Rybovým narodilo 13 dětí, dospělosti se však dožilo jen 7 z nich.

Za svoji pedagogickou činnost dostal Ryba mnohokrát oficiální pochvalu. Pomáhal svou činností i dalším učitelům, pro které psal literaturu o výchově dětí, zvláště co se týče hudby.

6.2 Vánoční tvorba pro mládež

Ryba skládal pastorely a před Vánocemi často připravoval repertoár pro děti. Napsal Šest chválozpěvů k slavnosti narození Páně, mezi nimiž je i oblíbená pastorela Rozmilý slavičku. Ve škole také často vyprávěl žákům o tradicích a původu Vánoc. Začal se tedy zabývat literární prací k těmto svátkům. Nazval ji Radovánky nevinných dítek o vánocích a věnoval ji svým žákům. Celou knihu pojal didakticky. Poukazoval v ní na charakter doby adventní a vánoční. Také vysvětloval význam některých svátků v roce a líčil zvyky, které předcházely a provázely Vánoce. Pochvalně mluvil o štědrovečerních tradicích, naopak odsuzoval řádění čertů v den svatého Mikuláše a svaté Lucie. Rybovy zmínky o Lucii, která obchází ves a straší neposlušné děti patří mezi nejstarší u nás. Některé pasáže knihy jsou psány formou dialogu, kde si povídá šest chlapců o nadcházejících Vánocích. Texty, které zde Ryba uvedl, také zhudebnil v cyklu skladeb Rozličné nábožné zpěvy pro začátečníky ve zpěvu. Dialogy chlapců také opatřil poznámkami, které byly určeny pro rodiče. Týkaly se škodlivosti pověr a předsudků při výchově dětí. Také připomíná potřebu čtení českých knih, nabádá rodiče, aby knihy dětem kupovali alespoň jednou ročně. Dále v poznámkách uvádí seznam knih o výchově mládeže. Na jaře roku 1804 vyšly Radovánky tiskem v nakladatelství Bohumila Haase.

Další počín nebyl již čistě vánoční. Ryba se rozhodl napsat Kancionálek pro českou školní mládež. Rybův Kancionálek se poměrně lišil od podobných děl. Pouze malá část byla tvořena nábožnými a mravoučnými písněmi bez nápěvu. Hlavně se zde uplatňovaly výchovné a osvětové

názory autora, podobně jako v Radovánkách, na které Kancionálek navazuje. V předmluvě knihu věnuje venkovským učitelům, kteří se starají o výchovu mládeže. Dále v ní zmiňuje svůj postoj ke zpěvu ve výuce a jeho blahodárným účinkům na znalosti žáků. Po předmluvě následují Rybovy písňové texty Ranní a Večerní vzdechnutí k Bohu, Vzbuzování k školnímu cvičení, dále Slavme Boha v společnosti, Chrámní zpěvy, Bůh ve svých vlastnostech, Udatná mysl pravého křesťana a nakonec Písň před školním cvičením a po něm. Dále v Kancionálku znovu uveřejnil vánoční písň z cyklu Rozličné nábožné zpěvy pro začátečníky a z Radovánek. Přidal k nim ještě dvě nové písň Radostný chystot k vánocům a Šťastný koledníček, které doprovodil výkladem o původu Vánoc, o koledě a štědrovečerních zvycích tak, jak tomu učinil i v Radovánkách.

Kromě literatury pro mládež skládal Ryba i vánoční pastorely a mše určené pro provoz v kostele. První pastorální mši D-dur napsal už v roce 1784. První mše byly psány na latinské texty, postupně do nich však Ryba přidával české vsuvky, například ve čtvrté pastorální mši D-dur z roku 1788. Ve svém soupisu skladeb uvádí celkem sedm pastorálních mší, z nichž je jedna česká. Jedná se o známou českou vánoční mši Hej, mistře, vstaň bystře, kterou napsal roku 1796. Dochovalo se ještě více vánočních mší, o nich se však v tomto soupisu Ryba nezmiňuje. Dále napsal přes padesát českých pastorel.

Ve škole Ryba žáky učil zpívat české koledy, své vlastní pastorely a také jim vyprávěl o tradicích. Věděl, jak je důležité národní cítění, k němuž pomáhá osvojení znalostí vlastní kultury. Jeho činnost nesla dobré plody, o kterých se vědělo v širokém okolí. Mnoho učitelů čerpalo z jeho knih a metod. Ryba velkou měrou přispěl k uchování vánočních zvyků dalším generacím. Jakub Jan Ryba zemřel 8. dubna roku 1815 v lese nedaleko Rožmitálu, kde spáchal sebevraždu.

Závěr

V práci jsem se zaměřil na okolnosti, které vedly k vzniku a vývoji koled. Patří k nim životní styl Slovanů, tradice, které provázely jednotlivé slavnosti, vznik skupin udržující tradice a činnost českých kantorů. Některé zvyky vánočního období zde také stručně popisuji.

Krátce srovnávám pojetí koled v Anglii a Německu s českými lidovými koledami. Lidové koledy se totiž v ostatních zemích vyskytují v daleko menší míře. Většinou jsou v zahraničí známy pouze vánoční písně, jejichž autory známe. Jedná se tudíž o písně umělé. V tomto smyslu jsou naše koledy světovým unikátem.

V práci také uvádím příklad vyučování vánočních písní v době Jakuba Jana Ryby. Ten dokonce napsal dvě knihy pro děti s vánočními zpěvy a pojednáním o vánočních zvycích. Kladl na tuto součást výuky velký důraz, protože si byl vědom jejího dobrého vlivu na vlastenecké cítění žáků.

Při studiu literatury jsem se seznámil s překvapivými skutečnostmi, které změnilý můj pohled na prožívání vánočních svátků. Také jsem mohl blíže poznat díla autorů, kteří se podobnou tematikou zabývali již dříve, a ocenit jejich snahu o zachování českého národního života.

Smysl této práce spatřuji ve zviditelnění významu českých koled a vánočních tradic. Doufám, že bude sloužit jako inspirace v hodinách hudební výchovy v předvánoční době.

Anotace

Jméno a příjmení:	Dominik Kolčava
Katedra:	Hudební výchovy
Vedoucí práce:	Doc. PaedDr. Pavel Režný, Ph.D.
Rok obhajoby:	2010

Název práce:	Koledy jako kulturní dědictví českých zemí
Název v angličtině:	Christmas carols as a cultural heritage of the Czech countries
Anotace práce:	Práce je zaměřena na české, moravské a slezské lidové koledy ve srovnání s koledami anglickými a německými. Dále se zabývá lidovými tradicemi, které byly spojeny s Vánocemi, a na prvky, které tradice uchovávaly. Rovněž zmiňuje způsob výuky koled na základní škole v době Jakuba Jana Ryby.
Klíčová slova:	Koleda, Lidová tradice, Přástky, Literátské bratrstvo, Pastorela, Jakub Jan Ryba
Anotace v anličtině:	The work compares Bohemian, Moravian and Silesian carols with English and German carols. It also examines folk traditions related to Christmas, as well as elements which preserved traditions. It also mentions the method of teaching carols in primary schools in the time of James John Ryba.
Klíčová slova v angličtině:	Carol, Folk tradition, Rural winter gathering of flax spinners with singing and story telling, Brotherhood of church singers, Pastoral song, James John Ryba
Přílohy vázané v práci:	0
Rozsah práce:	12 212 slov; 76 883 znaků (včetně mezer)
Jazyk práce:	čeština

Seznam použité literatury

1. BERKOVEC, J. České pastorely. 1. vyd. Praha: Editio Supraphon, 1987
2. BERKOVEC, J. Jakub Jan Ryba. 1. vyd. Praha: H&H, 1995
3. ERBEN, K. J. Prostonárodní české písně a říkadla. Svazek 1. 1. vyd. Praha: Panton, 1984
4. FROLEC, V. a kol. Vánoce v české kultuře. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 1989
5. HOŠOVSKÝJ, V. U pramenů lidové hudby Slovanů. 1. vyd. Praha: Supraphon, 1976
6. Slovník české hudební kultury. 1. vyd. Praha: Editio Supraphon, 1997
7. SUŠIL, F. Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými. 3. vyd. Praha: Čin, 1941
8. TOUFAR, P. Vánoce. 2. vyd. Třebíč: Akcent, 2001
9. ZÍBRT, Č. Veselé chvíle v životě lidu českého. 2. vyd. Praha: Vyšehrad, 2006
10. <http://de.wikipedia.org/wiki/Weihnachtslied> (23.6.2010)
11. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Christmas_carols (23.6.2010)